

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(61): 237-239

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

श्रीरङ्गमाधवः

शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः,

राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम्,

तिरुपति

शृङ्गारतरङ्गिणी नाटके अनुप्रासाऽलङ्कारसौन्दर्यम्।

श्रीरङ्गमाधवः

प्रस्तावना।

श्रीशैलवेङ्कटाचार्य इत्याख्यः श्रीशैलपूर्णवंश्यः महान् कविः दार्शनिकश्च। तेन महोदयेन बहवोग्रन्थाः विरचिताः एवं साहित्य शास्त्रानुसारंकाव्यान्वयपि लिखितानि तत्र दृश्यकावयमेकं शृङ्गारतरङ्गिणी नामकं विद्योतते। नाटकेस्मिन् पञ्च अङ्काः विद्यन्ते अत्र “रसप्रधानाःशब्दार्थाः गुणाऽलङ्कारवृत्तयः रीतयश्चइत्यतीशास्त्रप्रमेयंकाव्यपध्दतिः” इत्युक्त्या रीत्या काव्यशास्त्रीयाः समेपि अंशाः विलसन्ति। अस्मिन् शोधलेके शृङ्गारतरङ्गिणी नाटकेविद्यमानान् अनुप्रासाऽलङ्कारान् स्वीकृत्य यथामति प्रस्तूयते। अनुप्रासअलङ्कारस्य विशय विवेचनम्।

काव्ये अलङ्काराः शृङ्गाररमणीयतां ददाति, यथा भूषणानि शरीरस्य शोभामधिकां कुर्वन्ति, तथैव अलङ्काराः काव्यस्य माधुर्यं, ओजः, प्रसादं च वर्धयन्ति। प्राचीनैः आचार्यैः “शब्दार्थौ सहौ काव्यम्” इति परिभाषिते, शब्दस्य सौन्दर्यवर्धनं मुख्यतया अलङ्कारैः भवति। काव्यप्रकाशे नवमोल्लासे वर्णसाम्यं अनुप्रासः इति अनुप्रासस्य लक्षणम् मम्मटाचार्यैः उक्तं। तदुपरि किं नाम वर्णं सादृश्यं इति पृष्ठे स्वरवैसादृश्येपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यं इति। अनेन यमके अतिव्याप्ति वारणं भवति। एवं मम्मटाचार्य लक्षणानुसारं अस्मिन् निबन्धे कांश्चन श्लोका गृहीत्वा तेषां प्रमुखतया अनुप्रासः अलङ्कारविशये विवेचनं करिष्यामः।

श्लोकः 1

श्रीस्तनस्तबकन्यस्तकस्तूर्यध्यस्तकौस्तुभम्।

निस्तुलोरस्तलं शस्तं वस्तु स्वस्तिकृदस्तु नः॥ (शृ त ना १-१)

सुन्दरं श्लोकम् वयं पश्यामः। तस्य अलङ्कारविवेचनं —

पदच्छेदः

- श्री-स्तन-स्तबक-न्यस्त-कस्तूरि-अध्यस्त-कौस्तुभम् = लक्ष्म्याः स्तनमालान्याः मध्ये निहितं कस्तूरी चूर्णं यस्य कौस्तुभमणिः।
- निस्तुल-उरः-तलम् = अनुपमं वक्षःस्थलम्।
- शस्तं वस्तु = उत्तमं पदम्।
- स्वस्तिकृत् अस्तु नः = अस्माकं शुभं करोतु।

अर्थः

भगवतः विष्णोः वक्षःस्थले कौस्तुभमणिः कस्तूरीचूर्णेन सज्जितः अस्ति। लक्ष्म्याः स्तनमालान्याः निकटे उपविष्टः सः कौस्तुभः शोभां ददाति। तत् अनुपमं वक्षःस्थलम् अस्माकं शुभं करोतु।

अलङ्कारविवेचनम्

अनुप्रास-अलङ्कारः

- स्तन-स्तबक-न्यस्त-कस्तूर्य-अध्यस्त-कौस्तुभम् इत्यत्र “स्त” इति ध्वन्यनुप्रासः स्पष्टः।

Correspondence:

श्रीरङ्गमाधवः

शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः,

राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम्,

तिरुपति

श्लोक:2

कलनादभेदकलनात्कचाञ्चल-स्खलनादपाङ्गवलनाच्च मोहनात्।
ललनाजनस्यकिलनाट्यचातुरी-चलनाय चित्तचलनाञ्ज जायते॥
(शृ त ना)२३

अलङ्कारनिर्णयः

अत्रश्लोके

कलनाद्, अभेदकलनात्, कचाञ्चलस्खलनात्, अपाङ्गवलनात्,
मोहनात् इत्यादिना नर्तक्याः ललनाजनस्य नृत्यकौशलं वर्णयते।

अनुप्रासालङ्कारः -

"कलनादभेदकलनात्कचाञ्चलस्खलनात्" इत्यत्र क तथा ल वर्णयोः

पुनरावृत्त्या अनुप्रासः दृश्यते।

अनुप्रास-अलङ्कारः

स्तन-स्तबक-न्यस्त-कस्तूर्य-अध्यस्त-कौस्तुभम् इत्यत्र "स्त" इति
ध्वन्यनुप्रासः स्पष्टः।

श्लोक:2

कलनादभेदकलनात्कचाञ्चल-स्खलनादपाङ्गवलनाच्च मोहनात्।
ललनाजनस्यकिलनाट्यचातुरी-चलनाय चित्तचलनाञ्ज जायते॥
(शृ त ना)२३

अलङ्कारनिर्णयः

अत्रश्लोके

कलनाद्, अभेदकलनात्, कचाञ्चलस्खलनात्, अपाङ्गवलनात्,
मोहनात् इत्यादिना नर्तक्याः ललनाजनस्य नृत्यकौशलं वर्णयते।

अनुप्रासालङ्कारः -

"कलनादभेदकलनात्कचाञ्चलस्खलनात्" इत्यत्र क तथा ल वर्णयोः

पुनरावृत्त्या अनुप्रासः दृश्यते।

श्लोक:3

अरुणारविन्दपरिणाहिलोचन- स्फुरणामृतेन गुरुणा निषिञ्च माम्।
करुणासमुद्रतरुणाम्बुदाकृते शरणागतोऽस्मि चरणाम्बुजे तव॥

(शृ त ना) १-१५

सुन्दरं स्तोत्रपद्यम्। अत्र अलङ्कारविवेचनं पश्यामः—

पदच्छेदः

अरुण-अरविन्द-परिणाह-लोचन-स्फुरण-अमृतेन गुरुणा निषिञ्च माम्।
करुणा-समुद्र-तरुण-अम्बुद-आकृते शरणागतः अस्मि चरणाम्बुजे तव॥

अर्थः

1. हे भगवन्! अरुणवर्णेन अरविन्दसदृशविस्तीर्णनेत्रेण उद्गच्छद्र-
सामृतस्फुरणेन मां स्नापय।

त्वं करुणासमुद्रः, तरुणमेघसदृशः च। अहं तव चरणारविन्दयोः शरणं
गतः अस्मि।

अनुप्रास-अलङ्कारः

• अरुण-अरविन्द-परिणाह-लोचन-स्फुरण-अमृतेन — इत्यत्र "अ"
तथा "र" वर्णानां पुनरावृत्त्या अनुप्रासः दृश्यते।

करुणासमुद्रतरुणाम्बुदाकृते — "द्र-द्र, दु-दु" ध्वन्यनुप्रासः।

श्लोक: 4

शर्वादितत्वपरदुर्वादि वादशतनिर्वापणादिचतुरः सर्वाहिनील
हरिगर्वातिरेक ह्रुदखर्वाभिजातफणिते। दुर्वारवैभवसुपर्वाधिपार्यशत-
पर्वातिशायिधिषणो गुर्वागमान्तयुगनिर्वाहकृज्जयति सर्वार्थदोऽण्णय-
गुरुः॥ (शृ त ना)१-१२

बहुशोभनं काव्यपद्यं प्रस्तुतम्। एतत् किञ्चित् जटिलं, परं विस्तरेण
वयं विवेचयामः।

१. पदच्छेदः

शर्व-आदितत्व-पर-दुर्वादि-वाद-शत-निर्वापण-आदि-चतुरः।
सर्व-आहि-नील-हरि-गर्व-अतिरेक-ह्रुद-खर्व-आभिजात-फणिते॥

दुर्वार-वैभव-सुपर्वा-अधिपार्य-शत-पर्वा-अतिशायि-धिषणः।

गुरु-आगम-अन्त-युग-निर्वाह-कृत् जयति सर्वार्थदः अण्णय-गुरुः॥

1(इदं स्तुतिपरं पद्यम्, अत्र 'अण्णयगुरुः' इत्युक्तः सम्भाव्यते श्रीवैष्ण-
वाचार्यः अथवा विशिष्टः आचार्यः।)

अनुप्रासः

• "वादि-वाद, पर्वाधिपार्यशतपर्वा" इत्यादिषु ध्वनिपुनरुक्तिः अनुप्रासं
ददाति।

श्लोक: 5

वामं चलति नेत्रं मे व्युक्तं स्वामीव वामताम्।

अञ्चलं च भुजस्यास्य किञ्चित्सञ्चलतीव मे॥ (शृ त ना)२-१६

अत्यन्तं रमणीयं पद्यम् — प्रणयरसमिश्रितं सूक्ष्मकाव्यम्।

१. पदच्छेदः

वामं चलति नेत्रं मे, व्युक्तं स्वामीव वामताम्।

अञ्चलं च भुजस्य अस्य किञ्चित् सञ्चलतीव मे॥

अर्थः

1. मम नेत्रं वामं चलति, स्वामी च वामभावं प्रकटयति।

अस्य भुजस्य अञ्चलः (अन्तःभागः) अपि किञ्चित् सञ्चलति।

अतः अहं तर्कयामि — नूनं प्रणयकलहः (प्रेमिणोः लघु-कलहः)
भविष्यति।

अनुप्रासः

• वामं... स्वामीव वामताम् इत्यत्र "वाम" धातोः पुनरुक्त्या
मधुरानुप्रासः।

सञ्चलतीव इत्यादौ ध्वनिसौन्दर्यम्।

श्लोक: 6

असमशरकृपाणी हर्षसिद्धिः पुराणी किसलयनिभपाणी
दृग्विलासैर्जितेणी।

तवणिमगुणनाणी य(द) स्तराम्भोधिवेणी क्व वसति शुकवाणी
सत्यभामा सुवेणी॥

सुन्दरं पद्यम् — अत्र कविना सत्यभामायाः सौन्दर्यवर्णनम् अत्यन्तं
कौशलपूर्णं कृतम्। अधुना विस्तरेण अलङ्कार-रस-छन्दः विवेचनं
पश्यामः।

१. पदच्छेदः (पुनः पठनसहितं)

असमशर-कृपाणी हर्षसिद्धिः पुराणी।

किसलय-निभ-पाणी दृग्विलासैः जितेणी॥

तवणिम-गुणनाणी य(दु) स्तराम्भोधिवेणी।

क्व वसति शुकवाणी सत्यभामा सुवेणी॥ (शृ त ना) २-३३

२. अर्थः

- असमशरकृपाणी = समानरहितः मन्मथबाण इव करुणा यस्याः।
- हर्षसिद्धिः पुराणी = प्राचीनसिद्धिः (नित्यसौन्दर्ययुक्ता), आनन्दं जनयति।
- किसलयनिभपाणी = कोमलपल्लवसदृशहस्ता।
- दृग्विलासैः जितेणी = नेत्रचपलतया सर्वान् जेतुं समर्था।
- तवणिमगुणनाणी = मृदुतरगुणयुक्तगात्रा।
- स्तराम्भोधिवेणी = समुद्रतरङ्गनिवालिकासदृशा केशपाशा।
- शुकवाणी = पारिजातहरणकथासु शुककण्ठवाणी,
- सत्यभामा सुवेणी = सुकेशिनी सत्यभामा।

१. अनुप्रासः

- असमशरकृपाणी हर्षसिद्धिः पुराणी इत्यत्र "णी-णी" अन्त्यप्रत्ययानां पुनरुक्त्या श्रुतिसौन्दर्यं।
सुवेणी... शुकवाणी — समानान्त्य-ध्वन्या अनुप्रासः।

उपसंहारः

अतः द्रष्टव्यं यत् काव्ये अलङ्काराः केवलं शोभायै न, किन्तु भावव्यञ्जनायामपि मुख्यं कार्यं वहन्ति। एतेन स्पष्टं भवति—“अलं करोति काव्यं अलङ्कारः” इति लोकोक्तिः न केवलं व्यञ्जनायाम्, अपि तु भावसिद्ध्यपि सत्येव। यद्यपि बहवः अलङ्काराः अस नटकस्यास्य शोभां वर्धयन्ति तथापि अनुप्रासाऽलङ्कारं मात्रं स्वीकृत्य यथामति विवेचितः गवेशकाः इतोपि बहवो अंशाः अस्मात् ग्रन्थात् उद्धर्तुं शक्यते

सन्दर्भग्रन्थसूची॥

- काव्यप्रकाशः
- शृङ्गारतरङ्गिणी